

Spinoza en zijn kring

Henri Krop

Lezing gehouden op 5 september 2008 in de Openbare Bibliotheek Amsterdam ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling "Spinoza Amsterdammer", georganiseerd door de Amsterdamse Spinoza Kring i.s.m. de Openbare Bibliotheek Amsterdam.

Tot de meest gelezen en geliefde bladzijden uit Spinoza's werk behoort het slothoofdstuk van het *Theologisch Politiek Traktaat*. Dit boek verscheen in 1670 anoniem met een fictieve titelpagina en valse drukkersnaam bij de uitgeverij van Jan Rieuwertsz, die eerst in de Dirk van Assensteeg en later in de Beursstraat gevestigd was. Ondanks alle voorzorg werd in 1674 het *Theologisch Politiek Traktaat* verboden.

De overheid deed daarmee precies wat zij volgens Spinoza niet moet doen. In het laatste hoofdstuk van het *Theologisch Politiek Traktaat* legt Spinoza namelijk uit, dat vrijheid niet alleen voor de samenleving ongevaarlijk is, maar zelfs een stabiel staatsbestel eerst mogelijk maakt. In deze politieke vrijheid onderscheidt Spinoza drie aspecten: de vrijheid van denken en geloven, de vrijheid van meningsuiting en ten slotte de vrijheid van kritiek op de overheid. Spinoza beschouwt deze vrijheden als simpele regels van goed bestuur. Geen overheid, hoe dictatoriaal ook, is er daarom in het verleden ooit in geslaagd deze vrijheden geheel uit te roeien.

Volgens Spinoza is een vrije samenleving geen utopie, van het soort dat filosofen sinds Plato en Thomas More zo graag bedenken, maar hij meent dat zij werkelijk bestaat. Het voorbeeld van een vrije samenleving heeft men direct bij de hand: de stad Amsterdam. Haar economisch succes in de Gouden Eeuw, dat Amsterdam enkele decennia de hoofdstad van de wereld maakte, zou aan deze politieke vrijheid te danken zijn. Ik citeer Spinoza: "In deze bloeiende staat en voortreffelijke stad immers leven alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsrichting met de grootste eendracht samen; als ze iemand hun goed willen toevertrouwen, zorgen ze slechts gewaar te worden of hij rijk of arm is en of hij te goeder trouw of met bedrog zaken pleegt te doen; godsdienst of geloof kunnen hun verder niets schelen. En geen geloof is zo gehaat dat zijn aanhangers niet onder de bescherming staan van het openbare gezag der magistraten, mits ze niemand schade berokkenen."

De integrerende functie van de handel waar Spinoza over spreekt, heeft hij zelf op de Amsterdamse beurs ondervonden. Hij ontmoette daar collega's met andere geloven, die hem

ook na de verbanning uit de joodse gemeenschap bleven steunen. Spinoza stelt de situatie in Amsterdam rond 1670 tegenover die in de Republiek een halve eeuw eerder, toen “politici zich met geloofszaken gingen bemoeien” en partij kozen in het geschil tussen remonstranten en contraremonstranten. Verbitterde conflicten waren het gevolg, die de samenleving verscheurden met als gevolg de achteruitgang van de handel en het verdwijnen van de welvaart. Eén van de opmerkelijkste kanten van deze lofrede op Amsterdam, is wel dat Spinoza haar neerschreef toen hij al vele jaren in Den Haag woonde.

Al eerder had Spinoza laten blijken dat hij zich verbonden bleef voelen met de stad van zijn geboorte. In het eerste en enige boek dat onder zijn eigen naam tijdens zijn leven verscheen - een commentaar op het hoofdwerk van Descartes - liet hij zich met trots op de titelpagina *Benedictus de Spinoza Amstelodamensis* noemen. Ook toen verbleef hij al weer enige tijd in Voorburg.

Het is triest om te constateren dat Spinoza's liefde en bewondering voor de stad Amsterdam niet wederkerig is geweest. Zoals bekend, verwijderde in de zomer van 1656 de Portugese gemeente hem met harde hand uit zijn midden: geen Amsterdamse jood mocht in wat voor vorm dan ook nog contact met hem onderhouden. Rond dezelfde tijd zou, naar verluidt, een aanslag op hem zijn gepleegd toen hij de schouwburg verliet, terwijl het gemeentebestuur er nog een schepje bovenop zou hebben gedaan door op verzoek van de joodse kerkenraad hem de toegang tot de stad te ontzeggen. Spinoza zou zich daarop in Ouderkerk gevestigd hebben. Hoe dit ook zij, nooit heeft hij meer in Amsterdam gewoond.

Dat was meer dan drie eeuwen geleden, zult u misschien zeggen, maar in de negentiende eeuw was het niet veel beter. Rond 1877 was de zogenaamde Spinoza-koorts op zijn hoogtepunt. De vele bewonderaars onder de burgerij meenden dat er een standbeeld moest komen. Waar Duitsland voor de filosoof Kant in Koningsbergen een monument had geplaatst, kon Nederland niet achterblijven. Even was er sprake van dat het beeld in de buurt van zijn geboortehuis zou komen, maar het organiserende comité liet dat idee snel varen toen het zag dat de Amsterdammers voor de realisering van het plan slechts f 240 overhadden, waar de Rotterdammers met bijna drie keer zoveel geld over de brug kwamen en Den Haag het dubbele bijdroeg. Het schampere commentaar was dat een profeet in zijn vaderstad niet geëerd is. En in een artikel over deze kwestie werd in een noot nog opgemerkt dat in het geboortehuis aan de Houtgracht, dat liep op het gedeelte van het Waterlooplein dat nu ten noorden van de huidige Stopera ligt, nu een glashandel gevestigd is “welker eigenaar echter van de grootste vrees bevangen is dat men er nog eens een gedenksteen in den gevel zal willen aanbrengen”.

De klanten zouden aanstoot nemen en weglopen. De eigenaar hoefde niet bang te zijn: het geboortehuis is even erna gesloopt en naast de Mozes en Aäronkerk bevindt zich nu, meer dan een eeuw later, lelijke nieuwbouw.

Het is duidelijk dat de relatie tussen Amsterdam en Spinoza niet te vergelijken is met de band tussen Rotterdam en Erasmus. Rotterdam kent momenteel een Erasmusuniversiteit, een Erasmusbrug en een gymnasium dat naar de humanist is genoemd, terwijl in de Gemeentebibliotheek de grootste collectie erasmiana ter wereld zich bevindt. Deze band tussen stad en Erasmus is al oud: al enkele decennia na zijn dood liet het gemeentebestuur een houten standbeeld van Erasmus plaatsen dat na een eeuw door het huidige stenen beeld werd vervangen: het eerste standbeeld voor een niet adellijke persoon in ons land.

Het lijkt dus historisch gezien bijna een gotspe om de relatie tussen Spinoza en Amsterdam tot onderwerp van deze feestrede te maken. Bijna, want zonder een hechte groep Amsterdamse vrienden was er geen Spinoza geweest. Zonder deze groep, die men sinds het einde van de negentiende eeuw ‘de kring van Spinoza’ noemt, was zijn filosofisch hoofdwerk de *Ethica* waarschijnlijk nooit bewaard gebleven. De publicatie van het werk in het Latijnse origineel en de Nederlandse vertaling is te danken aan de al eerder genoemde uitgever Jan Rieuwertsz en een aantal redacteuren als Lodewijk Meijer en Jarich Jelles. Deze laatste financierde de onderneming ook volledig.

Spinoza’s kring was zeer divers. Zij kende een heel aantal vrome doopsgezinden, dat is een geloofsgemeenschap die in tegenstelling tot de meeste kerken geen van boven vastgelegde geloofsbelijdenis kent. Net als de joden en de rooms-katholieken werden zij in de Republiek ‘gedoogd’. Zij werkten veel in de handel en het is daarom geen toeval dat Spinoza enkele doopsgezinde vrienden op de beurs leerde kennen. Tot deze groep behoren Spinoza’s uitgever Rieuwertsz, Pieter Balling, de vertaler van Spinoza’s eerste boek in het Nederlands en Spinoza’s levenslange steun en toeverlaat Jarich Jelles. Van de ideeën van de laatste weten we iets meer, omdat hij de inleiding heeft geschreven tot de uitgave van het werk van Spinoza, die zowel in het Latijn als in Nederlandse vertaling postuum in het jaar van Spinoza’s dood 1677 verscheen. Jelles schreef deze inleiding in het Nederlands, omdat hij autodidact was en geen Latijn kende, maar zij is door een andere vriend, Lodewijk Meijer, in het Latijn vertaald. Er zijn veel biografische overeenkomsten tussen Jelles en Spinoza. Beiden hebben zich uit de handel teruggetrokken en voor de wijsbegeerte gekozen. Rieuwertsz schrijft in zijn biografie van Jelles: “ziende dat gelt en goed by een te schraapen, hem .. niet konde gelukkig maken ..”

is “er plotseling uitgescheiden .. om zich in de kennis der waarheid, .. te oefenen, en wijsheid te verkrijgen.” Ook de vroegere handelaar in zuidvruchten Spinoza beschrijft in een onvoltooid jeugdwerk, de *Verhandeling over de verbetering van het verstand*, een zelfde bekeringsproces tot de filosofie.

Na het vertrek van de filosoof uit Amsterdam rond 1660 bleef Jelles met Spinoza in nauw contact. Hij correspondeerde met hem over diverse natuurwetenschappelijke en theologische onderwerpen. Hoewel Jelles geen reguliere wijsgerige scholing heeft gehad, was hij bijzonder geïnteresseerd in het cartesianisme en met onder meer Pieter Balling vormde hij een *collegium* (dat is een groep leken op het gebied van de filosofie), dat in de jaren zestig geregeld bijeenkwam om de *Ethica* in wording te bespreken. Als men er na discussie niet uitkwam, verzocht men Spinoza om nadere uitleg. Waarom deden ze dat? Een antwoord geeft Jelles in de genoemde inleiding tot de *Opera posthuma*.

Volgens Jelles bestaat er geen wezenlijk verschil tussen de God van het christendom en de spinozistische god en evenmin tussen de christelijke ethiek en de “normen en regels om naar te leven” die Spinoza ons leert. Aangezien het kennen van God volgens Spinoza voor onze geest het meeste nut heeft, is dit voor haar het hoogste goed. Het handelen en verlangen dat uit dit inzicht voortvloeit, is godsdienst. Deze schrijft voor, zoals Jezus in het Nieuwe Testament deed, dat wij haat en toorn met liefde en edelmoedigheid moeten compenseren en “elkander” dankbaar moeten zijn, zodat wij nooit door bedrog, maar “getrouwelijk” handelen.

Jelles was er vast van overtuigd dat er zo iets als een “redelijk christendom” zou moeten bestaan. Om dat te bereiken zou het geloof van al zijn onredelijke elementen moeten worden ontdaan en daar zouden Descartes en vooral Spinoza hem bij kunnen helpen.

Een andere vriend van Spinoza, de Amsterdamse arts en toneelschrijver Lodewijk Meijer, had hierop al een voorschotje genomen door in 1666 een even aanstootgevend boek als het Theologisch Politiek Traktaat te schrijven, namelijk de *Wijsbegeerte als de uitlegster van de bijbel*, dat ook bij Rieuwertsz verschenen was. In het conflict tussen rede en openbaring moeten we niet met een halfslachtige oplossing komen, maar resoluut voor de rede kiezen. Anders blijft het christendom een onzeker geloof, dat alleen maar tot maatschappelijke verdeeldheid leidt, zoals de geschiedenis laat zien.

Lodewijk Meijer behoorde waarschijnlijk gewoon tot de gereformeerde kerk. Hij is in de Oude Kerk gedoopt en begraven en zijn net genoemde *Philosophiae Sacrae Scripturae interpretres* verraadt een nauwkeurige kennis van de calvinistische theologie.

Tot Spinoza’s kring behoorde ook de door de jezuïeten opgeleide Rooms-katholieke, Franciscus van den Ende, die op het Singel een school leidde, waar niet alleen kinderen van

de Amsterdamse elite, maar ook Spinoza Latijn leerde. Ook na zijn schooltijd moet Spinoza met hem contact gehouden hebben, want zijn ideeën over een democratische kolonie bij Nieuw Amsterdam, sluiten nauw aan bij de politieke overtuigingen, die we vinden in het Theologisch Politiek Traktaat. In 1674 betaalde Van den Ende voor zijn democratische overtuigingen in Frankrijk met de dood op het schavot.

Meijer en Van den Ende waren geen vrome mensen, maar de grootste libertijnse spotter in de kring van Spinoza was misschien wel Adriaan Koerbagh. In een pamflet uit 1664 worden de geestelijken van alle confessies ervan beschuldigd handlangers van de satan te zijn. Zij bedienen zich van een masker van schijnvroomheid om de mensen tegen elkaar en de wettige overheid op te zetten. Het enige middel om de samenleving tegen de “haattaal” van de geestelijken te beschermen, is de kerk volledig aan de staat te onderwerpen. Met zijn woordenboek *Een Bloemhof van allerley lieflykheyd sonder verdriet*, uit 1668 vervolgt Koerbagh zijn kruistocht tegen de clerus, die de waarheid voor de mensen verborgen houdt door in de bijbel niet te vertalen wat er staat. Het Griekse *angelos* geven zij weer met het mysterieuze *engel* en niet met wat er eigenlijk staat: *bode*. Bij het lemma *Ark* leest men: de kist waarvan in de bijbel sprake is. Daarin zouden de dieren tijdens een grote watervloed gered zijn zo meende de schrijver. 't Zij die man vergeven, want hij wist niet beter dan dat de aarde plat was en door een paar dagen regen onder water kon komen te staan... Ook kon hij slecht rekenen. Anders zou ik niet kunnen verklaren dat in een kist van de in de bijbel genoemde afmetingen naar zijn mening zo veel dieren en voedsel voor meer dan een jaar zou hebben gepast.

De aanvallen op de kerk zijn zo heftig en uitdagend dat een grens werd overschreden. Het stadsbestuur deed alles om Koerbagh te pakken te krijgen. Nog in het zelfde jaar werd hij door verraad gearresteerd en tot tien jaar dwangarbeid veroordeeld. In 1669 stierf hij in het Rasphuis aan de Heiligeweg. Dit leerde Spinoza welke grenzen de politieke vrijheid in Amsterdam had.

De kring van Spinoza bestond uit Amsterdammers die onderling nauw met elkaar omgingen. Toch hadden zij zeer verschillende geloofsovertuigingen. De kring gaf daarmee in het klein een praktijkvoorbeeld van de vrije samenleving die Spinoza voor ogen stond.